

Muqimjon QIRG'IZBOYEV

Sotsiologiya

СОЦИОЛОГИЯ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MUQIMJON QIRG'IZBOYEV

S O T S I O L O G I Y A

*Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun
o'quv qo'llanma*

Toshkent
«Navro'z» nashriyoti
2017

KBK: 80.(50'zb)

Q50

UO'K: 81(30+24)

Qirg'izboyev, Muqimjon

Sotsiologiya: oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma/
M.Qirg'izboyev — Toshkent, «Navro'z» nashriyoti, 2017 y. 456 b.

Taqrizchilar:

A.XOLBEKOV, sotsiologiya fanlari doktori, professor;

A.UMAROV, sotsiologiya fanlari doktori, professor.

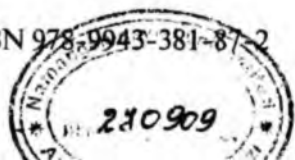
O'quv qo'llanmada hozirgi davr sotsiologiya faniga doir bilimlar va masalalar — sotsial hodisalar va muammolar, shuningdek zamonaviy nazariy va empirik tadqiqotlar mujassamlashgan. Unda jamiyatni o'rganishning sotsiologik yondashuvlari va jahon sotsiologik fanlarida yuz bergan o'zgarishlar mazmun-mohiyati ochib berilgan, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlariga oid nazariyalar tahlil etilgan va ular milliy amaliyot bilan o'zaro aloqadorlikda taqqoslangan.

O'quv qo'llanmada sotsiologiyaning fan sifatidagi asosiy nazariy asoslari, sotsiologik bilimlarning rivojlanish qonuniyatlari, muammolari va ilmiy tadqiqot metodlari tavsiflanadi, fuqarolik jamiyati qurish jarayonlarida paydo bo'ladigan sotsial muammolar yechimlarini topishga e'tibor qaratiladi.

O'quv qo'llanma mamlakatdagi oliy o'quv yurtlari talabalari va professor-o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Mazkur o'quv qo'llanma Andijon davlat universiteti Kengashining qaroriga (2017-yil 2-mart, 6-yig'ilish bayonnomasi) binoan nashrga tavsiya qilindi.

ISBN 978-9943-381-87-2

© M.Qirg'izboyev, 2017 y.

© «Navro'z» nashriyoti, 2017 y.

Mundarija

Kirish.....	4
1-mavzu. Sotsiologiya fan sifatida.....	7
2-mavzu. Sotsiologiya strukturasi	40
3-mavzu: Jamiyat yaxlit tizim sifatida.....	57
4-mavzu: Sotsial guruhlar va birliklar.....	104
5-mavzu: Sotsial institutlar.....	132
6-mavzu: Shaxs sotsiologiyasi.....	175
7-mavzu: Deviant xulq-atvor.....	204
8-mavzu: Jamiyat sotsial strukturasi va stratifikatsiyaviy jarayonlar....	264
9-mavzu: Sotsial munosabatlar.....	296
10-mavzu: Sotsial taraqqiyot sotsiologiyasi.....	338
11-mavzu: Empirik sotsiologik tadqiqot va uning metodlari.....	384
Glossariy.....	423
Foydalanilgan xorijiy adabiyotlar ro'yxati.....	448

KIRISH

Mazkur o'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi talabalarni sotsiologiya fanining muhim masalalarini o'rganishlari uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Talabalarning hozirgi zamonga xos dunyoqarashga ega bo'lishi, ularning o'z atrofidagi sotsial hodisalarni mustaqil ravishda baholay olishi, ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok eta olish qobiliyatini rivojlantirishga oid ko'nikma va malakalarni egallashlarida sotsiologiya fanini chuqur o'rganishga zarurat sezishi tabiiy bir holdir. Shu bilan birga, mamlakatda tobora chuqurlashib borayotgan fuqarolik jamiyati qurish islohotlari jahondagi rivojlangan mamlakatlarda yuz berayotgan sotsial o'zgarishlar, sotsial taraqqiyot, fuqarolar huquq va erkinliklarini ta'minlashga doir tajribalar va zamonaviy nazariy asoslarni chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Shu bilan bir vaqtda, hozirgi davr kelajakda o'z ajdodlari hayotini davom ettiradigan, jahondagi va xalqaro munosabatlardagi voqealiklar va hodisalarni chuqur anglaydigan, islohotlar jarayonida shaxsan faol ishtirok etadigan yosh avlodni shakllantirishni talab qilmoqda.

Mazkur o'quv qo'llanmani yozishda talabalarning mamlakatda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat qurish jarayonlarining taboro chuqurlashib borishi, mustaqillik tufayli yangi sotsial munosabatlar, sotsial birliklar, institutlar, axborot-kommunikatsiya vositalarini ildamlilik bilan rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirish islohotlariga oid zamonaviy bilimlarni egallashlariga, shuningdek ularning sotsiologiya fani nazariyalari va tushunchalarini o'zlashtirishlariga yordam beradigan nazariy tahlillar tavsiflarini shakllantirishga muhim e'tibor berildi.

Mamlakatda sotsiologiya mustaqil fan sifatida sobiq ittifoq davrida hukm surgan yakkahokim mafkura aqidalari bilan sug'orilgan ijtimoiy-siyosiy fanlarni o'qitishga barham berilganidan keyin — mustaqillikning ilk davridan boshlab yangi milliy demokratik davlat va jamiyat ruhiga monand ravishda shakllanib bordi. U Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlar qatorida bizning Vatanimiz oliy o'quv yurtlarida ham o'qitila boshlandi. O'tgan 26 yildan ortiqroq davr ichida mazkur fanni o'qitishga doir o'ziga xos milliy tajribalar va ta'lim berish salohiyati shakllandi. Sotsial hayot va sotsial munosabatlar bir joyda qotib turmaganidek, sotsiologiya fani ham doimiy ravishda rivojlanishga moyillik sezadigan fandir. Shuning uchun ham bu sohaga doir barcha darslik va o'quv qo'llanmalarni muttasil ravishda yangilab borish — hozirgi davrning dolzarb muammolari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi paytda mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy fanlarga doir o'quv qo'llanmalarni yaratishda Prezident Sh.M.Miziyoyevning quyidagi fikrlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir: «O'zbekistonda mustaqil va kuchli davlat qurishdan asosiy maqsad inson, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat hisoblanadigan va hurmat qilinadigan adolatli jamiyat barpo etishdir. ...Bu, avvalambor, ta'lim va ma'rifat tizimini takomillashtirish, mamlakatimiz kelajagi bo'lgan yoshlarni zamonaviy bilim olishga yo'naltirish, barkamol shaxsni tarbiyalash bilan bog'liq ekanini biz yaxshi anglaymiz»¹. Ana shu ulug'vor maqsadlardan kelib chiqib «ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish» maqsadi qo'yildi².

Zero, sotsiologiya jamiyat to'g'risidagi (lot. soci(etas) jamiyat + logiya, ya'ni ta'limot) fan ekanligini, shuningdek hozirgi davrda mamlakatda fuqarolik jamiyati qurish asosiy strategik pirovard maqsad sifatida e'lon qilinganligini e'tiborga olsak, bu fanni talabalar dunyoqarashiga singdirishning nechog'liq dolzarb vazifa ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Sotsiologiya sotsial voqelik va uning o'zgarishi to'g'risidagi bilimlarni shakllanishiga imkoniyat yaratadi, sotsial rivojlanish jarayonlari mantig'ini ochib beradi, insonga o'zining jamiyatdagi o'rnini, o'z hayotiy yo'lini topishi va hayotiy istiqbolarini aniqlab olishga yordamlashadi, sotsial ziddiyatlarni hal etishda shaxsiy intilishlar his-tuyg'ularini kuchaytiradi. Sotsiologiya bizning hayotimizga doimiy ravishda hayotiy ta'sirlar o'tkazib boradi. Sotsiologik tafakkurlash va tadqiqotlarning siyosat va sotsial islohotlarga qo'shadigan hissiy bir necha yo'llarda amalga oshiriladi. Ularning ichida eng asosiy to'g'ridan-to'g'ri yo'l — bu sotsial vaziyatlarni aniq va ravshan yoki ishonchli tarzda tushunishdir.

Sotsiologiya ijtimoiy fanlar ichida muhim va jamiyat doimiy ravishda ehtiyoj sezadigan fandir. U jamiyatning tarixiy rivojlanishning obyektiv va subyektiv omillari o'zaro aloqalari natijasi o'laroq yaxlit sotsial organizm sifatida yashashi to'g'risida bilimlar beradi. Demak, u inson, olimlar, hokimiyat strukturalari kabilarga o'z faoliyatlarida yuz berishi mumkin bo'lgan hodisalar oqibatlarini oldindan anglagan tarzda

¹ Мирзиёев Ш.М. Ислом ҳамкорлик ташкилоти ташқи ишлар вазирилари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқ //Халқ сўзи, 2016, 19 октябрь.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 6-son, 70-modda.

xatti-harakat qilishlari uchun imkoniyat yaratadi. Sotsiologiya individlarga nisbatan ham o'z e'tiborini qaratsada, uning tadqiqotlari markaziy obyektlari — bu sotsial guruhlar, shuningdek sotsial jarayonlar hisoblanadi. Sotsiologiya sotsial qadriyatlar modellari tashqari yana sotsial o'zgarishlar, me'yorlardan og'ishga moyil xulqlar, diniy xulq va oilaviy hayot kabilarni o'rganadi va ularni tavsiflab beradi. Sotsiologiya sotsial sinflar, siyosiy hamda professional guruhlar va boshqa sotsial birlashmalar o'rtalaridagi o'zaro farqlanishlarni tadqiq etadi.

Albatta, o'quv qo'llanma butunlay yangi nazariy ishlanmalardan iborat emas. Unda so'nggi o'n yilliklarda sotsiologiya fanini shakllantirishga hissa qo'shgan taniqli olimlarning asarlariga nisbatan hozirgi davr nuqtai nazaridan murojaat qilindi, klassik sotsiolog olimlarning asarlari yana bir bor yangi va zamonaviy talablar asosida o'rganib chiqildi. Sotsial tushunchalarni talqin etishga fuqarolik jamiyati qurish talablaridan kelib chiqib yondashildi. O'quv qo'llanmaning sezilarli qismini tashkil etgan masalalar va muammolar va ularning echimlari muallif tomonidan mustaqil ravishda tahlil etildi. Muhimi, o'quv qo'llanmalarga nisbatan davlat standartlari asosida qo'yilgan talablar, hozirgi rivojlanish davri talabasi ehtiyojlari va uning mazkur fanni o'zlashtirish qobiliyati darajasining nechog'lik ekanligi doimo muallifning diqqat markazida turdi. Mamlakatimiz olimlari tomonidan mustaqillik davrida nashr etilgan, rivojlangan mamlakatlar sotsiologlari tomonidan yaratilgan «Sotsiologiya» o'quv qo'llanmalari va darsliklari sinchiklab o'rganildi, ulardan tegishli ravishda xulosalar chiqarildi.

Umuman, o'quv qo'llanmani yozishda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2011-yil 17-sentyabrdagi 392-sonli buyruq bilan tasdiqlangan «Sotsiologiya» fanidan namunaviy dastur (bakalavr yo'nalishi uchun) asos qilib olindi.

Mazkur o'quv qo'llanmaning keyingi nashrlarini yanada mukammal va samarali bo'lishini ta'minlash maqsadida respublika oliy o'quv yurtlari, turli ilmiy-tekshirish muassasalarida faoliyat yuritayotgan olimlar, professor-o'qituvchilar, talabalar, shuningdek o'quv qo'llanmaga qiziqish bildirgan kitobxonlardan qo'llanmaga doir o'z taklif va mulohazalarini bildiradi, degan umiddamiz.

1-mavzu. SOTSILOGIYA FAN SIFATIDA

1.1.Sotsiologiyaning fan sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishi.

1.2.Ogyust Kont — pozitiv sotsiologiya asoschisi.

1.3.Sotsiologiyaning obyekti va predmeti.

1.4.Sotsiologiyaning qonunlari.

1.5.Sotsiologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqalari.

Tayanch tushunchalar: sotsial, sotsiallik, sotsiologiya, pozitiv sotsiologiya, empirik sotsiologiya, jamiyat, davlat, jamiyatning strukturasi, ijtimoiy, sotsial hodisa, sotsial voqelik, sotsial reallik, sotsiologiyaning obyekti, sotsiologiyaning predmeti, sotsial munosabatlar, sotsial harakat, insoniy birlik, ijtimoiy shartnoma, subyekt, maqom, rol, sotsiologiya qonunlari, sotsial institut, gumanitar fanlar.

1.1. Sotsiologiyaning fan sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishi

Qadim zamonlardan boshlab odamlar jamoa yoki urug'larga birlashib hayot kechirishlari odatga va turmush tarziga aylandi. Dastlabki insoniy birliklarni paydo bo'lishiga asosiy sabab — bu har bir insonni tirik qolish, yashash, hayot kechirish vositalarini qo'lga kiritish uchun birlashishga majbur ekanligi edi. Lekin, shu bilan birga, har bir insonning o'zini o'zi anglagan davrdan boshlab jamoadan ayro holda o'z erkin hayotiga ega bo'lishiga intilish his-tuyg'ulari ham rivojlanib bordi. Jamoaga birlashish hayotiy zaruratdan kelib chiqib, busiz har qanday inson hayot kechirishdan mahrum bo'lish xavfiga duchor bo'lar edi.

Shu bilan birga, odamlar urug'larga, qabilalarga va davlatga uyushib, ma'lum bir chegaralar doirasida yashashga o'tishlari ham insoniy hayot zarurati bilan uzviy ravishda bog'liq edi. Chunki, yashash uchun zarur bo'lgan hayotiy va boshqa resurslar o'ta chegaralangan edi. Mehnat qurollari, ishlab chiqarish vositalari, ijtimoiy ongni rivojlanib borishi, xususiy mulkchilikning shakllanishi, mulkiy tengsizlikning kelib chiqishi natijasida odamlar o'zlarining biron-bir jamiyatsiz yoki davlatsiz yashay olmasliklarini anglay boshladi.

Insoniyat tarixida jamiyatning paydo bo'lishi natijasida rivojlanishning yangi bosqichi boshlandi. Chunki, faqat insoniy jamiyatgina odamlarning ezgu maqsadlari va manfaatlarini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratib berishi mumkin edi. O'z o'rnida, jamiyatning paydo bo'lishi barobarida sotsial (ijtimoiy, jamiyatga oid) tushunchalar va munosabatlar

ham shakllana boshladi. Shu tariqa, jamiyatni paydo bo'lishi uni yanada rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy (sotsial) fikrlar va qarashlarni rivojlantirishni taqozo etdi. Sotsiologiya fanining kelib chiqishiga zamin tayyorlagan sotsial bilimlar shakllana boshladi: jamiyat to'g'risida tasavvurlar, ijtimoiylik va sotsial voqelikka (reallikka) doir tushunchalar shakllandi. Ayniqsa, XIX asrning o'rtasiga kelib sotsial voqeliklarni tadqiq etish va bilish jarayonlari nazariy jihatdan o'z takomiliga yetdi.

Tarixiy rivojlanish oqibatlari o'laroq sotsial voqelik tushunchasi va nazariyasining shakllanishi natijasida dunyo madaniy makonining ma'lum bir nuqtaslarida jamiyatga doir g'oyalar odamlar ongini shu darajada egalladiki, u endi birinchi darajali ahamiyat kasb etadigan voqelik sifatida o'zini namoyon qila boshladi. Jamiyatni anglash va unga amaliy ta'sir qilishning yangi va o'ziga xos vositalarini shakllantirish zarurati bu sohada yangi rivojlanish vazifasini hayot kun tartibiga qo'ydi. Sotsial reallikning «kashf etilishi» va bu sohadagi izlanishlar yangi tadqiqot obyekti sifatidagi fanni shakllanayotganligini angлата boshladi. Ilgarilari jamiyatning bir qismi, yoki uning ba'zi jihatlari, masalan, oila, davlat, huquq, etnos kabilar bir butun jamiyat sifatida anglangan edi. Lekin, taraqqiyotning yangi bosqichlarida takomillashib borayotgan jamiyatga doir tasavvurlar hali to'liq emasligi ham o'zini ko'rsata boshladi. Mashaqqatli, ba'zida fojiali izlanishlar natijasi o'laroq jamiyatga doir yangi g'oyalar o'ziga yo'l ochib boshladi. Bu jarayonlar natijasida sotsiologiya fanini yaratishga nisbatan ehtiyojlarni kelib sabab bo'ldi.

Antik davrda jamiyatning kelib chiqishi va sotsiallikning mohiyatini talqin qilishga doir ikkita an'anaviy qarashlar shakllangan edi. Ularning birinchisiga muvofiq jamiyat — bu tabiiy ravishda paydo bo'lgan insoniy birlik; ikkinchisiga muvofiq, inson — o'z tabiatiga binoan va boshdan boshlab sotsial mavjudotdir va altruizmga³ berilgan zotdir; u asalari va chumoli kabi jamiyatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Inson shakllanishining ijtimoiy bosqichigacha bo'lgan davri mavjud emas. Yoki, bu davr bir vaqtning o'zida insonni kelib chiqishigacha bo'lgan davrning o'zini ifodalaydi. Bundan kelib chiqadiki, ma'lum bir aholini ma'lum bir hududda birlashtirib turuvchi, huquqiy me'yorlar va siyosiy hokimiyatga asoslangan davlat faqat tabiati sotsial bo'lgan inson holatining davom etishi, rivojlanishi va mustahkamlanishini ifodalaydi, xolos.

³ Altruizm — [fr. altruisme <lot. alter o'zga, boshqa] — o'zgalar uchun g'amxo'rlik qiladigan, boshqalar uchun o'z manfaatlaridan kechishga tayyor bo'lgan odamning fazilati (hudbinlikning aksi va teskarisi).

Ikkinchi an'anaviy qarashga muvofiq, jamiyat — bu sun'iy ravishdagi birikma; inson — o'z tabiatiga binoan va boshdan boshlab antisotsial (g'ayrisotsial) va hudbin mavjudotdir; insonning tabiiy holati — ijtimoiylikdan tashqaridadir va u ijtimoiylikkacha bo'lgan davrga taalluqlidir. Jamiyat — bu individlarning farovonligiga erishish uchun insonlar tomonidan qurilgan sun'iy mexanizmdir. Odamlar irodasi va kuchiga tayangan davlat ana shu mexanizm sifatida, yoki uni mustahkam va samarali uyushtirishning asosiy vositasi sifatida namoyon bo'ladi: pirovard natijada davlat o'z fuqarolarini o'ziga ularning ixtiyori asosida va ularning shaxsiy farovon bo'lishlari maqsadlaridan kelib chiqib bo'ysundiradi. Lekin, bu qayd etilgan ikki an'anaviy qarashlar o'rtasida yana ko'plab oraliq nuqtai nazarlar ham shakllandi.

Birinchi an'anaviy qarashlar asoschisi, antik dunyoda ilk sotsiologik unsurlarni tadqiq etgan Aristotelning (er.il. 384-322) fikricha, inson asalarilar va turli podalarga uyushib yashaydigan jonzotlarga nisbatan o'zida ko'proq ijtimoiylikni kasb etadi. Buning isboti shundaki, barcha tirik jonzotlar ichida faqat insonga so'zlash qobiliyati ato etilgan⁴. Aristotel jamiyatni nimalardir bilan o'zaro bog'langan odamlarning har qanday birlashmasi sifatida talqin etdi. U eng sodda va birlamchi ijtimoiy birlashma sifatida oila va uy xo'jaligini misol keltiradi. Bu birlashma tabiiy munosabatlarga asoslangan: er — xotin va xo'jayin — qul.

Bu birlamchi birlashmalar yig'indisi qishloqni tashkil etadi. O'z navbatida, qishloqlarning qo'shilmasi ijtimoiy mavjudlikning oliy shakli - davlatni (yunon shaklida — polis, shahar-davlat) tashkil etadi. Aristotel fikricha, davlat — jamiyatning bir turi. Shuning uchun ham u tabiiy birikmadir. Shu bilan birga, u ma'lum darajada inson tomonidan qurilgan mexanizmdir. Davlat oila va alohida olingan qishloqqa nisbatan birlamchidir, umuman olganda esa ularning o'tmishdoshidir va ular ustida — balandda turadi. Aristotelning ko'rsatishicha, jamiyat inson mavjud bo'lishining mutlaq zaruriy shartidir. Kimdir o'zining tabiati oqibatida (tasodifiy holatlardan tashqari) davlatdan tashqarida yashayotgan bo'lsa, u ma'naviy jihatdan hali etilmagan va noraso, yoki, g'ayritabiiy odamdır⁵.

Antik davr mutafakkirlarining jamiyatga doir qator nazariy qarashlari paydo bo'lishiga qaramasdan Qadimgi Yunonistonda ham, Qadimgi Rimda ham jamiyatni tabiiy rivojlanish natijasi o'laroq paydo bo'lishiga doir qarashlar ustuvorlik kasb etmadi. Asosan, jamiyat — «sun'iy birikma, u odamlarning kashfiyotlari va maqsad sari intilishlari natijasidir:

⁴ Аристотель. Политика // Аристотель. Соч.: В 4 т. - М., 1983. Т. 4. - С. 378-379.

⁵ O'sha joyda. - B. 378.

monarxlar, qonun chiqaruvchilar yoki ma'lum bir jamiyat a'zolari faoliyati natijasidir» qabilidagi fikrlar jamiyatda ustunlik qilaverdi. Bu kabi fikrlar Platon, Epikur va uning izdoshlari (masalan, Lukretsiy), Karnead, Rim huquqshunoslari Gay va Ulpian asarlarida uchraydi. Lekin, bu an'anaviy qarash vakillari jamiyatni «kishilar kashfiyoti», deb qarasalarda, uni kishilarning asosiy ehtiyojlariga asoslanadi va jamiyat kishilar hayotining muhim funksiyalarini bajaradi, degan fikrlari muhim ahamiyatga ega edi.

Jamiyatni antik davrdagi tushunchalari keyingi davrda paydo bo'lgan tasavvurlarga nisbatan tor bo'lishiga qaramay muayyan va aniq ravishda ahamiyat kasb etar edi. Bu tushunchalar o'zaro munosabatlarning birlik, ittifoq va hamkorlikdagi faoliyati kabi ochiq-oydin ko'zga tashlanib turgan shakllarini ifoda etdi. Bu avvalambor, mustahkam his-tuyg'ularga, huquqiy shartnomalarga va aniq amaliy maqsadlarga asoslangan oila va mulkiy birliklarni o'zida ifoda etdi⁶. Bu davrda hali jamiyat to'g'risida to'liq tasavvurlar shakllanmagan edi. Jamiyat, go'yoki, ma'lum bir odamlarning maqsadlari uchun tuzilgan, deb faraz qilindi. Shuning uchun ham Aristotel jamiyatni ko'rib chiqishni dastlab oiladan boshlagan edi. Qadimgi Rimda ham oila shartnomaga asoslanib tuzilishi sababli ham unga nisbatan jamiyat sifatida qaraldi. Oilaviy muhabbat «ijtimoiy» muhabbat sifatida talqin etildi, er va xotin o'zaro munosabatlari esa «ijtimoiy» munosabatlar qabilida tushunildi.

Oilaviy ittifoqlardan tashqari «jamiyat» deganda, do'stlar davrasi, kommunalar, qardoshlik kabilar tushunildi. Lekin, asosan «jamiyat» deganda qandaydir mulkiy maqsadlar uchun tuziladigan ittifoqlar anglanildi. Bu tushuncha shartnomaviy-huquqiy xarakter kasb etdi. «Jamiyat» tushunchasining bu nuqtai nazariga binoan jamiyat — bu tamoman muayyan va mulkiy maqsadlarni amalga oshirish uchun ko'zlangan, ongli ravishda alohida odamlar tomonidan tuzilgan shartnomalar asosida birlashishni anglatdi. Inson shartnomalarni tuzar ekan, boshqacha aytganda, har bir inson jamiyatga kirar ekan, unga o'zining mulkiy yoki boshqa shakldagi hissasini qo'shadi⁷. Bu hissani qo'shish majburiy bo'lishi shart, aks holda, ijtimoiy bo'lmagan — hadya qilishga asoslangan xayriya munosabatlari ro'y beradi. Modomiki, jamiyat — bu ma'lum odamlar tomonidan ma'lum maqsadlar uchun shakllantiriladigan birlashmadir, u umrbod muddatga tuzilmaydi: uning yashash muddati ishtirokchilar irodasiga muvofiq davom etadi yoki tugatiladi.

⁶ Спекторский Е. Понятие общества в античном мире. Этуод по семантике обществоведения. - Варшава, 1911. - С. 11.

⁷ O'sha joyda. - B. 15.

Har bir odam jamiyatga a'zo bo'lar ekan, nafaqat o'zi uchun, balki o'zining vorislari uchun ham majburiyatlar oladi. Shuning uchun ham qadimgi yunonlar va rimliklar davlatda jamiyat tushunchasini qo'llaganlarida bu tushuncha voqelikni to'la ifodalamagan, u faqat intilish, xohish va idealni aks ettirgan⁸.

Sotsiologiya fanining rivojlanishiga Sharq uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy (870-950) ham katta hissa qo'shdi. Ma'lumki, bu davrda adolatli davlat, fozil jamiyat va ideal hukmdorning sifatlari haqida tadqiqotlar olib borib, davlat va jamiyat to'g'risidagi konseptual ta'limotga yirik hissa qo'shgan mutafakkirlar — Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Bayja, Ibn Rushd va Ibn Xaldunlar sotsiologiya fanining u yoki bu unsurlari to'g'risidagi kashfiyotlarni amalga oshirdi. Ayniqsa, ularning ichida sotsiologik omillarga muhim ahamiyat bergan mutafakkirlar Forobiy va Ibn Xaldun edi.

Forobiy X asrdayoq insoniy jamiyatning kelib chiqishi to'g'risida quyidagi fikrni bildirgan edi: «Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi. Uning bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lishda kishilik jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishmoq uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson ko'paydi va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada *inson jamoasi* vujudga keldi»⁹.

Ko'rinib turibdiki, Forobiy antik davr faylasuflaridan keyin birinchi bo'lib jamiyatni kelib chiqishini sotsiologik omillar asosida tasavvur etgan oldi. Mutafakkir inson to'g'risida quyidagi fikrni ilgari surdi: Inson — ijtimoiy mavjudotdir. Chunki, insonning o'z «faoliyatida zaruriy narsalarga va eng yuqori mukammallikka erishishi faqat bir yashash joyda yashayotgan odamlarning birlashuvi natijasidagina ro'y beradi»¹⁰.

Arab mutafakkiri Abdurahmon Abu Zayd Validdin Ibn Xaldun (1332-1406) haqli ravishda Yevropa olimlari tomonidan «sotsiologiya otasi» degan nomni berilishiga sazovor bo'ldi. U 1332-yilda Tunisda tug'ildi.

⁸ O'sha joyda. -B.16.

⁹ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. -Т.:А.Қодирий ном. халқ мероси нашриёти, 1993. -Б.186.

¹⁰ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. -Алма-Ата: Наука, 1973. -С.108.

Ibn Xaldun taniqli oilada tarbiya topgan bo'lib, yoshligidayoq ilohiyotshunoslik, falsafa va matematika fanlarini qunt bilan o'rgandi. Deyarli 26 yil shimoliy Afrikaning bir necha davlatlarida siyosiy arbob sifatida tanildi. 1364-yilda Andalusiya ketdi. U yerda islom madaniyatiga doir chuqur tadqiqotlar olib bordi. 1375-1378-yillarda «Al-Muqaddima» («Tarixga kirish») asari unga katta shuhrat keltirdi. 1382-yilda u Misrga kelib, mamlakat bosh qozisi mansabida faoliyat yurita boshladi.

Mashhur tarixchi Arnold Toynbi Ibn Xaldunning ijtimoiy fanlar sohasidagi o'rnini yuksak baholagan edi: «U o'zining o'tmishdoshlaridan birortasini ham takrorlamadi. Uning zamondoshlaridan birortasi ham undan o'zib keta olmadi. U hattoki, o'z izdoshlarida unchalik ilhom uyg'otmagan bo'lsada, jahon tarixi arafasida tarix falsafasini yaratdi. Bu, hech bir shubhasiz, betakror va ulug'vor mehnatdir»¹¹.

Ibn Xaldun dastlab insonning mohiyatini aniqlab berishga harakat qildi. Uningcha, inson hayvonot dunyosidan farq qilib, fikrlash qobiliyatiga egadir. Inson — ijtimoiy mavjudot. U o'zini himoya qiladigan «birdamlikdagi hayot» va o'zaro yordamdan foydalanadi. Inson o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib tabiatni o'zlashtiradi, madaniyat olamini yaratadi, o'zini madaniyat odami («umron») sifatida yuksaltiradi.

Ibn Xaldun «Al-Muqaddima» asarining kirish qismida asosan jamiyatning paydo bo'lishi haqida fikr yuritadi: «har bir odam o'zini himoya qilish uchun boshqalarning yordamiga muhtojdir. Barcha tirik jonzotlarga tabiiy sifatlar baxsh etilgan, ular o'rtaida kuch-quvvat ham taqsimlangan. Parvardigori olam odamga qaraganda hayvonlarga ko'proq kuch ulashgan. Misol uchun, ot odamdan kuchli; eshak, buqa, sher yoki fil kuchlilik jihatidan odamdan bir necha marta ustun turadi. Demak, tajovuzkorlik tirik jonzotlar uchun tabiiy xususiyatdir. Yaratgan ularning har biriga tashqi hujumlardan himoyalaniishi uchun alohida-alohida organlar bergan. Uning o'rniga u insonga fikrlash va qo'llar ato qildi. Qo'llar fikrga xizmat qilib, hunarga imkon yaratadi, hunar esa boshqa jonzotlardagi organlar o'rnini bosadigan himoyalaniish qurolini yaratadi»¹².

Busiz odam oziq-ovqat topolmaydi va hayot kechira olmaydi. Demak, Olloh uni hayot kechirish uchun oziq-ovqatga muhtoj qilib yaratgan. U yakka holda qurolga ega bo'la olmasligi tufayli o'zini himoya qila olmay jonzotlar o'ljasiga aylanadi. Uning hayoti qisqa vaqtda tugaydi, inson zoti ham tezda yo'qolib ketadi. Odam hamkorlik natijasidagina

¹¹ Субхи А. М. Философия истории. - Александрия: Аль-Сакафа аль-Джамия, 1975. - С. 28.

¹² O'sha joyda. - B. 29.

yashash uchun oziq-ovqat topadi, o'zini himoya qilish uchun qurolga ega bo'ladi, Yaratgan amr qilganidek, u yashaydi va uning zoti saqlanadi. Mana shuning uchun barchaning umumhayoti (*jamiyati*) inson zoti uchun zarurdir. Usiz odamlar mavjud bo'lmaydi, Yaratganning ularga buyurgan dunyoni qurish xohishi amalga oshmaydi»¹³.

Ibn Xaldun ishlab chiqarish vositalari, ularni taqsimlash va iste'mol qilish sifatlaridan kelib chiqib insoniy birlashmalar rivojlanishining ikki turi yoki ikki davrini bir-biridan ajratib ko'rsatib berdi. Birinchi davr — bu «badava», dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq hayot; keyingi davr — «xadara», shahar hayoti. Ishlab chiqarishning birinchi turida cheklangan sodda mehnat qurollari vositasida jamoa o'rtasida teng miqdorda taqsimlanadigan, tirikchilik uchun zarur bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqariladi. Lekin, bir qadar ortiqcha mahsulot ishlab chiqarish tenglikni buzadi, teng bo'lmagan turli guruhlar va tabaqalar paydo bo'ladi. Ortiqcha mahsulotlarning ko'payishi ishlab chiqarishning ikkinchi turiga o'tish bilan bog'liq — savdo-hunarmandchilik, unga tegishli ravishda shahar hayotiga o'tish. Mehnat tobora murakkablashib boradi, unda ko'plab odamlar ishtirok etishiga zarurat tug'iladi, boylik va zeb-ziynatga imkon yaratadigan va unga intilishga undovchi mahsulotning yangi qo'shimcha qiymati paydo bo'ladi, shuningdek aholini yanada o'sishi uchun moddiy ta'minot manbai shakllanadi¹⁴.

Bu jarayonning yana bir boshqa jihati «asabiya»dan¹⁵ «mulk»ka o'tish bo'lib, unda urug'chilik munosabatlaridan hokimiyatga oid - mulkka egalik, qo'lida boylikni to'plagan hokimiyat egasi va uning yaqinlari belgilab beradigan munosabatlarga o'tiladi. Vaqt o'tishi bilan hokimiyat alohida tuzilma holida ajralib chiqadi, natijada davlat (davla) — hokimiyatga ega bo'lgan odamlar guruhi, uning vositasida endi elat yordamida emas, balki yollanma kuch bilan o'zini himoya qiladigan birlik paydo bo'ladi. Lekin, boylikni yanada o'sishi, hokimiyat-davlatni kuchayishi soliqlarni o'sishiga, raiyatni talashga olib keladi. Uning oqibati o'laroq iqtisodiyot tushkunlikka uchraydi, axloq buzila boshlaydi, va

¹³ Ибн Халдун. Ал-Мукаддима. Состав. и пер. с араб. А. В. Смирнова. // Историко-философский ежегодник, 2007. - М.: Наука, 2008. - С. 192-193.

¹⁴ Араби Б. Ибн-Хальдун - основоположник арабской социологии // <http://www.sunna.kz/ru/post/view?id=408>.

¹⁵ Asabiya — bu tushunchani turli olimlar har xil talqin qiladi: “jamoaviy birdamlik”, “jangovar birlik”, “ma’naviy kuch”, “yuksak his-tuyg’uli energiya” va hokazo. Eski arab tilidan tarjima qilganda u “mustahkam birlik”, “qabilalar birdamlik ruhi”, “guruh his-tuyg’usi” va “umum ishida ishtirok” ma’nolarini ham beradi.

nihoiat, sivilizatsiya halokatga yuz tutadi¹⁶. Shu tariqa, sivilizatsiya tabiiy, qonuniyatli yo'lni — gullab-yashnashdan halokatga yuz tutish yo'lini bosib o'tadi, endi uning o'rniga «asabiya» bosqichida turgan boshqa sivilizatsiya kirib keladi.

Ko'rinib turibdiki, Ibn Xaldun sotsiologiyaning muhim tadqiqot obyektlari — jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanish qonuniyatlari, sivilizatsiya va davlatning rivojlanishi, yashashi, almashinib turishiga doir nazariyalarni yaratdi, bu masalalarni yanada rivojlantirishga dunyodagi olimlar diqqat-e'tiborini jalb etdi. Jamiyatni iqtisodiy rivojlanishi bilan boylik va zeb-ziynat tufayli ma'naviy tanazzullik o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar Ibn Xaldungacha o'rganilgan bo'lsada, bu davrda undan boshqa birorta olim *jamiyatning yashovchanlik mezonini birdamlik ekanligiga* doir nazariyani ilgari surmagan edi. Shuning uchun ham Ibn Xaldun dastlabki sotsiologik bilimlar unsurlarini yaratgan olim sifatida e'tirof etiladi.

O'rta asrlar Yevropasida jamiyat tushunchasi avvalambor konfessial xarakter kasb eta boshladi. U asosan katolik cherkovi va uning tarafdorlariga taalluqli bo'ldi. Undan tashqari, qishloq jamoasi, shahar kommunasi, sexlar va korporatsiyalar ham jamiyat sifatida talqin etildi. Shu tariqa, jamiyat millatdan yuqorida va tashqarida turgan birlik sifatida anglandi.

Faqat XVII asrga kelib millatning shakllanishi va rivojlanishiga bog'liq holda jamiyat tushunchasini millat va milliy davlatga aynanlashtirish boshlandi. Fransuz faylasufi va tarixchisi Bossyue (1627-1704) Muqaddas Kitobdagi «inson jamiyatda yashash uchun yaratilgan», degan prinsip asosida quyidagi fikrni ilgari surdi: «Insoniy jamiyatga ikki xil usulda qarash mumkin. U barcha inson zotini katta oila kabi o'ziga qamrab oladi. Yoki u har biri o'z huquqlariga ega bo'lgan ko'plab alohida-alohida oilalardan iborat bo'lgan millatlar yoki xalqlar bilan chegaralanadi. Keyingi ma'nodagi ko'rilayotgan jamiyat *fuqarolik jamiyati*, deb ataladi. Uni yuqorida aytilganidek, bir hukumat va alohida qonunlar hokimiyati ostida birlashgan odamlar jamiyati sifatiga muvofiq ravishda ta'riflash mumkin»¹⁷.

Yevropada XVII-XVIII asrlarga kelib insonning tabiiy holati va ijtimoiy shartnoma nazariyalarining keng tarqalishi kuzatildi. Bu nazariyalarning ildizi antik davrga taalluqli bo'lib, ular insonning tabiiy holati (*status naturalis*) va fuqarolik holati (*status civilis*) o'zaro farqlanishlariga doir tasavvurlaridan iborat edi. Ular ijtimoiy shartnomani

¹⁶ Розов Н.С. Закон Ибн Халдуна. К чему может привести рост коррупции и силового принуждения в России// Политический класс. №16, 2006. - С.61.

¹⁷ O'sha joyda. - B.62.

148. Суицид. Причины, классификация. 12 февраль 2014 г. // <http://gn24.net/publ/psychology-psychiatry/suitsid-prichiny-klassi-fikatsiya.html>.
149. Субхи А. М. Философия истории. - Александрия: Аль-Сакафа аль-Джамия, 1975. - С. 28.
150. Saint-Simon С. Н. La Physiologie sociale. Oeuvres choisies. - П., 1965. - С. 57.
151. Transparency International: Индекс восприятия коррупции 2015 года. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. - 27.01.2016. URL // <http://gtmarket.ru/news/2016/01/27/7287>.
152. Управление — это наука искусство: А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тэйлор, Г. Форд. - М.: Республика, 1992. - С. 20-42, 237-271.
153. Управление персоналом. Словарь-справочник // <http://psyfactor.org/lybr31.htm>.
154. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. - М., 1991. - С. 365;
155. Фрейд З. Психоанализ. Религия, Культура. - М., 1992. - С. 266-267.
156. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. - М., 2009. - С. 232-239, 342-346.
157. Фролов С. С. Социология: Учебник для высш. учеб. заведений. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательская корпорация «Логос», 1996. - С. 173-175.
158. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. - М., 2003. - С. 134-179.
159. Huntington Samuel P. The Ungovernability of Democracy? // The American Enterprise, November/December, 1993. - P. 13.
160. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. - М., 1983. - С. 31.
161. Хейвуд Э. Политология: учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - С. 119-120.
162. Хеллевик О. Социологический метод / О. Хеллевик. - М., 2002. - С. 56
168. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М.: Ин-т социологии, 1984. - С. 45-47.
163. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности основные положения, исследования и применение. Перевод С. Меленевской и Д. Викторовой. Глава 10. - СПб.: Питер Пресс, 1997. - С. 5-7, 182-184.
164. Chester A. Barnard. The Functions of the Executive. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938. - P. 163., p. 23.
165. Шкала нейротизма Г. Айзенка // Типологии личности // http://studme.org/1228112822064/menedzhment/tipologii_lichnosti.
166. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии, - М.: Прогресс, 1969. - С. 15, 33-37, 106.
167. Eisenstadt S. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs, 1966. - P. 1.
168. Юм Д. Малые произведения. Эссе. Естественная история религии. Диалоги о естественной религии. - М., 1996. - С. 304.